

- Streib, Heinz: Hermeneutics of Metaphor – Symbol and Narrativ in Faith Development Theory. Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991. ISBN: 9783631430293
- Tillich, Paul: Systematic Theology, Volume 1, Chicago: Chicago University Press, 2012. ISBN-10: 0-226-80337-6
- Vygotsky, Lev Szemjonovics: Thought and Language. London: MIT Press, 1986. ISBN-10: 9780262720106
- Weinschenk, Susan: 100 Things Every Presenter Needs to Know About People. Berkeley: New Riders, 2011. ISBN-10: 0321821246
- Winnicott, Donald W.: Játzás és valóság. Budapest: Animula, 1999. ISBN: 9789634081258
- Zakari, Dotchamou: 251 best quotes of one the greatest motivators: John C. Maxwell. Kindle Edition, 2017. ISBN: 9781387987337

Bodnár Lajos:

Kovács Albert és a Protestáns Egylet

Abstract:

Albert Kovács' work in the Protestant Union and its members' Social and Political Orientation

One of the most important representatives of the Hungarian liberal theology was Albert Kovács (1838-1904), who taught church law and practical theology at the Reformed Theological Seminary of Budapest. He was instrumental in establishing the Protestant Union in Hungary, and its first secretary who had exerted a great influence on the intelligentsia and students of theology. The current study pays attention to the history of the Union from its establishment (3 October, 1871) till its dissolution (15 June, 1890). The investigation examines the intellectual and social historical context in which modern theology emerged. As for the history of ideas, the terms of 'religion' and 'Protestantism' is scrutinised. Another research theme is to uncover the social situation and home of those who had sympathised with liberal theology in order to estimate how widely the society was impacted by such worldview and religious concepts.

Keywords: Albert Kovács, Protestant Union, Protestant Theological Library, liberal theology, intellectual history, social history

Bevezetés

Teológusként, vallástudósként és történészként nézve egyaránt érdekes és izgalmas témát találunk a magyar nyelvterületen a 19. század második felében jelentkező liberális teológia fejlődésében, kibontakozásában és hanyatlásában egyaránt. Teológus szemmel nézve a liberális és az ortodox teológiai irányzatok összehasonlítása, egymással való összeecsapásuk, és a liberális teológia bukása az izgalmas, a vallástudós számára a liberális teológiából kinövő vallástudomány születése a figyelemre méltó, a történészre nézve pedig mindezeknek a nemzeti- és világtörténelem eseményei közötti elhelyezése, a liberális teológia eszmétörténeti jelentősége és társadalomtörténeti hatása, a politikai liberalizmussal való kapcsolatának feltárása jelenti a kihí-

vást. A téma nagyon gazdag, sok száz oldal terjedelmű munkát lehetne írni belőle. Jőmagam disszertációs témául e gazdag kutatási terület egy kis részletét választottam: a szabadelvű Kovács Albert teológiai tanár és politikus életét és munkásságát kívánom feldolgozni. Jelen tanulmány során a választott témának is csupán egy töredékével foglalkozom, ami adott esetben a disszertáció egy fejezetét képezheti: Kovács Albert egyházjogász, gyakorlati teológus, parlamenti képviselő nevéhez fűződik a Magyarországi Protestáns Egylet¹ megalakulása, melynek munkájából oroszlánrészét vállalt és melynek titkári tisztét az egylet működésének teljes ideje alatt hűségesen betöltötte. Vizsgálódásom tárgya az egylet története és tevékenysége, valamint Kovács Albertnek a Protestáns Egylettel kapcsolatosan kifejtett munkássága, amit részben eszmetörténeti szempontból kívánok nagyító alá venni, részben a társadalomra gyakorolt hatását próbálom bemutatni, közben pedig a pszichohistória szemüvegén át tekintek egyes kérdésekre.

A Protestáns Egylet történetével illetve munkájával többen foglalkoztak már, érdekes módon mindnyájan különféle nézőpontból közelítve a témához. Nem egészen másfél évtizeddel Kovács Albert halála után, 1918-ban Pruzsinszky Pál budapesti tanár teológiai évnnyitő beszédében² átfogó áttekintés ad a Protestáns Egylet megalakulásáról és működéséről. Előadásában kronológiai sorrendben ismerteti előbb Ballagi Mór, majd Kovács Albert munkáját az egylet előtti időkből, folytatja ezt az egylet alakuló gyűlésének leírásával, majd kifejti az egylet keretein belül zajló munkát, az egészet lezárva a szervezet utóéletével és a teljes magyar egyházi közéletre kiterjedő hatásával amely úgy a liberális mint az újortodox oldalon többek közt az egyleti szer-

¹ Mai helyesírás szerint „Protestáns Egylet”-et írunk, az egylettel foglalkozó szakirodalomban is ebben a formában található a név, ám a korabeli használatot tekintve viszont az állapítható meg, hogy nem volt egységes írásmódja. Maga Kovács Albert gyakran a „protestáns egylet” formában használta és kortársai közül is többen kisbetűvel írták az egylet nevét, annak ellenére, hogy nem köznévként, hanem tulajdonnévként hivatkoztak rá. Emellett több más alakú névváltozat is használatban volt, melyeknek bemutatására (még kevésbé elemzésére) most nem térhetek ki.

² PRUZSINSZKY Pál: A múltból a jelennek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 61. évf. 37-39. sz. (1918) pp. 289-290, 297-299.

veződést segítette elő (Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Lorántffy Zs. Ifj. Egy., Diákszövetség, Filadelfia, stb.).

A Budapesti Református Theológiai Akadémia centenáriuma alkalmából kiadott könyvben³ Bucsay Mihály több tíz oldalon keresztül foglalkozik az 1870-1896 közötti évekkel, mely korszakot elég találóan „a Protestáns Egylet korának” nevezi. A fejezetben belül külön alpontot szentel kizárólag a Protestáns Egyletnek; és leíró valamint elemző módszert egyaránt alkalmazva mutatja be az egylet történetét. Ezt a tanulmányt lényegében átvette a 150 éves évfordulóra készített kiadvány is.⁴

A „Reformátusok Budapesten” monumentális két kötete meglepően keveset és eléggé vitatható módon (többek közt pontatlan adatokat közölve) foglalkozik a témával. Szász Károly püspökké választása kapcsán találunk egy hivatkozást Kovács Albert „Visszemlékezéseire” Szatmári Judit írásában⁵ majd Waktor Andrea Ballagi Mórrel kapcsolatosan említi Kovácsot, mint a Ballagihoz hasonló gondolkodású tanárok egyikét, akikkel a pesti főiskola igazgatója körülvette magát.⁶ Nem sokkal később úgy minősíti őt, mint aki „nála [értsd: Ballaginál] is radikálisabb szabadelvű hittani elveket valló”.⁷ Sajnos a szerző nem részletezi, miben és miért látja Kovács Albert eszmeiségét még a Ballaginál is radikálisabb szabadelvűnek, így nem vizsgálhatók meg a forrásai, gondolatmenete, amely erre a meg-

³ BUCSAY Mihály és PAP Mihály szerk.: *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története 1855-1955*. (A Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya: Budapest, 1955)

⁴ LADÁNYI Sándor szerk.: *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karjának története 1855-2005*. (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar: Budapest, 2005)

⁵ Waktor Andrea írásában az egylet történetével kapcsolatosan jelennek meg pontatlan évszámok. Részletesebben l. a következőkben.

⁶ SZATMÁRI Judit: Szász Károly pesti lelkész, a „költő-püspök”. *Reformátusok Budapesten*. (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) p. 503.

⁷ WAKTOR Andrea: A Ballagi család három nemzedéke. *Reformátusok Budapesten*. (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) p. 712.

⁸ Ua. p. 713.

állapításra elvezeti, ám azt rögzíteni kell, hogy ez az álláspont szemben áll Bucsay és mások véleményével.⁹ Waktor – Márkus Jenőre utalva – az egyletről úgy nyilatkozik, hogy „a kezdeti lendület után különben sem bizonyult életképesnek, s bár lassan (1891-re) [sic!], de visszhangtalanul (hiszen 1879 óta nem tartottak közgyűlést)[sic!] magától elhalt.”¹⁰

Kovács Ábrahámnak a Vallástudományi Könyvtár IV. köteteként megjelent könyve¹¹ az egyletnek a debreceni újortodoxia kialakulásában játszott szerepét mutatja be. Ebből kifolyólag a kérdés inkább rendszeres teológiai, dogmatikai oldalról van megközelítve, és különös hangsúlyt kap az újortodoxia védekezése vagy éppen az egylet és tagjai elleni támadása, ezáltal kiemelve nem csupán a hitvalló kereszténységnek a szabadelvű teológiával folytatott eredményes vitáját, hanem e szellemi küzdelemnek a napjaink teológiai gondolkodására és belmissziós életében is jól láthatóan megalapozott igazságát is.

A témában való eddigi kutatások értékeit szem előtt tartva, jelen tanulmányban egyrészt törekszem tényszerűen bemutatni az egylet történetét és Kovács Albertnek az egyletben játszott szerepét, másrészt viszont megpróbálok néhány elemző „mélyfúrást” is végezni.

⁹ Vö. Bucsay megállapítását Ballagi megnyitó előadásáról az alakuló ülésen: „Lényegében nem mondott mást, mint amit Kovács Albert röpirata, de Ballagi Mórnak a hangja élesebb, radikálisabb, óvatlanabb. Az ortodoxiát egyenesen hazafiatlanságnak állítja be...” BUCSAY Mihály: *A Protestáns Egylet kora (1870-1896). A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005.* (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar: Budapest, 2005) p. 61. Hasonló véleményének ad hangot Kovács Ábrahám is: „Az egylet nyitó előadásán Ballagi Mór ádáz támadást intézett a dogmák és konfessziók ellen” KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* (L'Harmattan: Budapest, 2010) p. 58.

¹⁰ WAKTOR Andrea: A Ballagi család három nemzedéke. *Reformátusok Budapesten.* (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) p. 713. Az idézett mondatban mindkét évszám hibásan szerepel: valójában 1890-ben (és nem '91-ben) oszlott fel az egylet; az utolsó rendes közgyűlés pedig 1876-ban volt (és nem '79-ben). A Waktor által megjelölt évben az utolsó rendes választmányi gyűlés volt megtartva.

¹¹ KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* (L'Harmattan: Budapest, 2010).

Az eddigi kutatások lényegében nélkülözik a részletes adatszerű ismertetéseket (bár sokszor találunk bennük ilyen utalásokat), sem a Protestáns Egylettel kapcsolatos külön forrásközlésre sem került sor mind a mai napig. Ebből kifolyólag a kitűzött célt egyrészt az események időbeli elhelyezésével kívánom elérni, legalábbis a szükséges adatok közlésével, másfelől viszont – mint fentebb említettem – különféle történetírói módszerek alkalmazása által. Egy eszmetörténeti vizsgálódás során részben a cambridge-i iskola módszerét szeretném alkalmazni, közben ügyelve arra, hogy a Quentin Skinner által vázolt¹² buktatókat elkerüljem; részben viszont Reinhart Koselleck által bemutatott fogalomtörténeti módszert¹³ is igyekszem hasznosítani. Az egylet munkájának társadalmi vonatkozásait főleg statisztikai elemzés¹⁴ során kívánom felderíteni. Ugyan tudatában vagyok annak, hogy ez a módszer nem adhat választ minden kérdésre, a kutatás jelen fázisában nem rendelkezem kellő forrásokkal, hogy behatóbban vizsgálhassam az egyletnek – és benne Kovács Albert munkájának – a társadalom részére (mint protestáns egyháztársadalom) vagy egészére (mint magyarországi társadalom) gyakorolt hatását. Vizsgálódásaim során egyes esetekben pszichohistóriai megközelítést is alkalmazok, lélektani szempontból kísérlem meg a felvetett kérdés(ek) vizsgálatát az egylet alakulása és felbomlása valamint az egylet társadalmi szerepének bemutatása során. Ezen a téren elsősorban

¹² SKINNER, Quentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben. *A koramodern politikai eszmetörténet Cambridge-i látképe.* (Tanulmány Kiadó: Pécs, 1997), pp. 7-53.

¹³ KOSELLECK, Reinhart: Fogalomtörténet és társadalomtörténet. *Elmúlt jövő : a történeti idők szemantikája.* (Atlantis: Budapest, 2003), pp. 121-145.

¹⁴ Nem lévén statisztikus, a hivatalos és tudományosan elfogadott statisztikai elemző módszer ismeretlen előttem, számomra e megnevezés azt jelenti – és ebben a formában fogom használni jelen tanulmányban – hogy számszerű felsorolás, összehasonlítás, arányosítás alkalmazásával próbálok valamilyen következtetésre eljutni.

a kontextuális szemlélet¹⁵ eredményeit kívánom alkalmazni, mint amelyek számomra a legismertebbek és hozzám legközelebb állnak.

Az egylettel kapcsolatos dokumentumok egy része még a fennállása alatt megjelent nyomtatásban: az évkönyvek (1871, 1872, 1874, 1876) tartalmazzák a közgyűlések meghívóit, az általában gyorsírók által készített pontos naplókat, valamint a felolvasott tanulmányokat, dolgozatokat és adott esetben más dokumentumokat (alapszabály-tervezetek, pénztári kimutatások, stb.). Az egylettel kapcsolatos iratok másik része a Ráday Levéltár C/48-as fondjában található (mely többek közt tartalmazza Kovács Albertnek az egylettel kapcsolatos levelezését, az általa írt közgyűlési és választmányi gyűlési jegyzőkönyveket, nyilvántartásokat, pénzügyi iratokat, elszámolásokat is). Tanulmányom elsődleges forrásai tehát az egylet évkönyvei, a fent nevezett levéltári anyag, a korabeli folyóiratokban megjelent írások, valamint Kovács Albertnek a témában született írása: a röpiratszerű felhívás az egylet alapítására,¹⁶ amelynek idézése során a korabeli helyesírást kívánom megőrizni. Másodlagos forrásként a már említett könyveket illetve tanulmányokat fogom felhasználni.

Az események kronológiája

1870. október 2.-án megjelent Weber Samu: „Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében” című írása a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain,¹⁷ amely külföldi példa alapján szorgalmazta a

¹⁵ A kontextuális szemlélet fogalma és módszerei Magyarországon még nincsenek nagy mértékben elterjedve; az Egyesült Államok és Hollandia területén inkább számítanak közismertnek és közkezdve. Kidolgozója – Martin Buber filozófiája alapján – Böszörményi Nagy Iván magyar származású amerikai pszichiáter. E megközelítés a rendszerszemlélettel mutat elég nagy arányú hasonlóságot, ám a ennek a gépiesítetttségét a „relacionális etika” alapján igyekszik feloldani (a relacionális etika egyik legjobb példája a jogosság-méltányosság egymásnak feszülése illetve a méltányosság győzelme a jogosság felett: egyes esetekben ami jogos, az nem méltányos, ezért ilyenkor a kontextuális szemlélet elutasítja a jogserűt; más esetekben viszont nem bír joggalappal az, ami egyébként méltányos, de a kontextualitás szellemében megadandó).

¹⁶ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870)

¹⁷ WEBER Samu: Az erők egyesítése prot. vallásunk fejlesztése érdekében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 13. évf. 39. sz. (1870) pp. 1223-1225.

protestánsok összefogását az egyházi reformok megvalósítása végett. A reformok célja, hogy a protestáns vallás „igaz és örökké való” lényege időszerű alakban jelenhessen meg az egyház tanaiban és az istentiszteletben is. A felvetés nem maradt visszhang nélkül, megindított egy addig csírájában lévő, de éledező folyamatot: nyílt levelek sokasága jelent meg a témában az egyházi sajtó hasábjain, melyeknek „koronája” Kovács Albert röpiratszerű füzeté lett: Alapítsunk egyházi reformegyletet! Maga az egylet egy évvel később, 1871. október 3-4.-én tartotta alakuló közgyűlését Budapesten. Alelnökké Fördös Lajos (1817-1884), titkárrá Kovács Albert, pénztárossá Somogyi Rudolph lett megválasztva, míg az elnök megválasztását a következő közgyűlés hatáskörébe utalták. A jegyzőkönyvek vezetését az egylet egész fennállása alatt Kovács Albert titkár végezte.¹⁸ Az alapszabályban elsősorban társadalmi vonatkozású célok szerepelnek, úgymint: „a keresztyénység súlypontját a valláserköcsi életközösségre visszahelyezni”, a teológiai tudományok terén való vizsgálódás elismerése, „a vallástudományi irodalom felvirágoztatása”, „irodalmi és humanisticus vállalat”-ok támogatása felekezetiellenes módon (ez utóbbit ma diakóniai munkának neveznénk), néplap alapítása és fenntartása, politikamentesség. Összefoglalva: erkölcsi, szociális és közművelődési feladatokat kívántak ellátni. Pruzsinszky kiemeli, hogy a tiszáninenni egyházkerület püspöke, Kun Bertalan, valamint a dunamelléki püspök, Török Pál rendkívül pozitívan álltak hozzá az újonnan megalkult egylet ügyéhez.¹⁹ Ugyanakkor azt sem hallgatja el, hogy milyen támadások érték az egyletet és annak vezetőit a debreceni újortodoxia képviselőinek a részéről a „Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező” hasábjain id. Révész Imre nagytemplomi lelkész vezetésével.²⁰

A kezdeti lelkesedés után, amelyet, mint látni fogjuk, nagyrészt eredményes tevékenység követett, az egyleti gyűlések iránt egyre

¹⁸ A közgyűlések valamint a választmányi gyűlések jegyzőkönyveinek kézirata a Ráday Levéltár C/48-as fond C. iratcsomójában található.

¹⁹ PRUZSINSZKY Pál: A múltól a jelennek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 61. évf. 37-39. sz. (1918) p. 297.

²⁰ Ua. p. 298.

csökkent az érdeklődés. Ez jól látható az ülések ritkulásából is az alábbi lista alapján:²¹

- alakuló közgyűlés: 1871. október 3-4.
- választmányi gyűlés: 1871. november 14.
- választmányi gyűlés: 1872. július 2.
- választmányi gyűlés: 1872. szeptember 30.
- II. közgyűlés: 1872. október 1-2.
- választmányi gyűlés: 1873. június 8.
- választmányi gyűlés: 1873. november 10.
- választmányi gyűlés: 1874. október 24.
- III. közgyűlés: 1874. október 25-26.
- választmányi gyűlés: 1875. november 16.
- választmányi gyűlés: 1876. május 13. (Kecskemét)
- IV. közgyűlés: 1876. május 14. (Kecskemét)
- választmányi gyűlés: 1876. október 31.
- választmányi gyűlés: 1877. október 11.
- választmányi gyűlés: 1878. június 21.
- választmányi gyűlés: 1879. november 25.
- választmányi gyűlés: 1890. április 20.
- feloszlató közgyűlés: 1890. június 15.

Míg a második közgyűlés egy évvel követte az első, a harmadik és a negyedik már két-két évvel következett az előző után. Az ötödik rendes közgyűlés 1880-ban kellett volna megtartasson,²² ám erre már nem került sor. A választmányi gyűlések is kezdetben (1871-73 között) néhány hónap különbséggel követték egymást, 1874-től – az 1876-os évet kivéve – csak évente egyszer lettek összehívva. Lényegében tehát az 1870-es évek második felétől kezdve már csak a könyvkiadás tartotta életben az együletet. Amint azt Kovács Albert az utolsó választmányi gyűlés meghívójában²³ írta, a Protestáns Irodalmi Társ-

²¹ A felsorolás alapjául a Ráday Levéltár C/48-as fond C. iratsomójának anyaga (1871-1879) valamint a PEIL-ben közölt rövidhírek (1890) szolgáltak.

²² A magyarországi protestáns egyház választmányának 1879. november 25.-én Pesten tartott gyűlése jegyzőkönyve. 5. napirendi pont. Ráday Levéltár, C/48-as fond C. iratsomó pp. 55-56.

²³ KOVÁCS Albert: Meghívó a „magyarországi protestáns egyház” választmányi gyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 15. sz. (1890) p. 475.

saság megalakulásáig (1889) nem akarták feloszlítani az egyébként már évek óta nem működő együletet. A hivatalos feloszlítás végül is 1890. június 15.-én történt meg. Az egyház bukásának okairól szólva Bucsay Mihály idézi²⁴ Kovács Albertnek még 1873-ban írott cikkét, melyben az egyházi dolgok iránti közönyösséget és érdektelenséget jelöli meg a „belső szerves fejlődés” gátjául.²⁵

Pszichohistóriai oldalról közelítve az egyház alakulásának és bukásának kérdéséhez, mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy az egyházi élet terén jelentkező problémák (elhidegülés, közönyösség, a materializmus térhódítása) jelenlétét érzékelték az emberek, látták, hogy egyfajta törés²⁶ nemcsak jelen van az egyházban hanem egyre mélyül is. Mivel a „boldogság”, a „boldog és kiegyensúlyozott élet” a jól működő kapcsolatok eredménye, az egyház és az emberek közötti kapcsolat helyreállítására törekedtek tudatosan vagy öntudatlanul. Ha az emberben – akár öntudatlanul is – megvan a vágy a cselekvésre, a jobbításra, de önmaga nem tudja meghatározni a cselekvés módját, vagy nem lát rá lehetőséget, ösztönösen is örömmel fogadja az első kínáló lehetőséget a cél (a kapcsolat helyreállítása) elérését a várakozás szerint lehetővé tevő cselekvésre. Ez lehet a lélektani magyarázata az egyház alapítása körüli szalmalángnak. Az egyház bukása is összefügg ezzel a gondolattal: mivel mégsem sikerült az elvárt célt elérni, nem sikerült az egyház és az elhidegült ember kapcsolatában beállt törést helyreállítani, az egyház működésébe befektetett pénz, idő, erő, stb. hiábavalónak tűnt, a kezdeti bizalom bizonytalansággá vált; az egyház munkája (és így maga az egyház) nem tudott erőforrássá lenni az átlagember számára. Hogy maga ez a kapcsolat-helyreállító munka miért végződött kudarccal, azt is sejtethetjük – ebben Abraham

²⁴ LADÁNYI Sándor szerk.: *A Károli Gáspár Református Egyház Hittudományi Karjának története 1855-2005*. (Károli Gáspár Református Egyház Hittudományi Kar: Budapest, 2005) p. 69.

²⁵ KOVÁCS Albert: A protestantizmus és a vélemény szabadság. *Egyházi Reform*. 3. évf. (1873) p. 99.

²⁶ A kontextuális szemlélet „törés”-nek nevezi a problémákat, melyek egy kapcsolatot tönkretesznek. Jelen esetben az egyház és általában az emberek közötti kapcsolatról van szó.

Maslow szükséglet-hierarchiája (az ún. Maslow-piramis) lehet segítségünkre.²⁷ Az egylet – célkitűzéseit és munkáját is tekintve – elsősorban nem az alapvető szükségleteket (fiziológiai szükségletek, biztonság, szeretet) akarta teljesíteni, hanem – jó esetben – a hierarchia közepétől, az elismeréstől, vagy még inkább a kognitív szükségletektől indult és főleg a felső három szintet képviselte. A három alsó szükségletcsoportot lényegében az árva gyermekek esetében vette figyelembe, és kisebb mértékben más társadalmi csoportoknál, amikor a például a lelkészek és családtagjaik anyagi helyzetét (fizetés, nyugdíj, özvegyi nyugdíj, stb.) igyekeztek rendezni.²⁸ Így hát nem csodálkozhatunk, ha az „alap nélküli” építmény összerogyott. Másfelől viszont minden bizonnyal közrejátszott a Debrecenben megerősödő újortodoxia és a Budapesten Szabó Aladár révén elinduló, szintén evanglikál és pietista gyökerekből táplálkozó belmisszió, amelyek, ha konkrét fizikai biztonságot nem is, de legalább egy, a hit által táplált lelki biztonságérzetből fakadó megnyugvást adhattak a széles néprétegeknek.

Az eddigiekben adatszerűen számbavettük az egylet működésének egyes eseményeit, és a megalakulás illetve a bukás lehetséges pszichológiai okait is megkíséreltük feltárni. Tekintsünk most jobban a külsőségek mögé, hatoljunk mélyebben Kovács Albertnek a gondolatvilágába az egylet-alapító röpirata vizsgálatával.

Eszmetörténeti vizsgálódás

Eszmetörténeti szemszögből vizsgálva Kovács Albert és a Protestáns Egylet tevékenységét, önkéntelenül is adódik a gondolat, hogy – úgy az egyleti titkár, mint a többi aktív egyleti tag, a liberális (korabeli kifejezéssel: szabadelvű) teológia követői lévén – írásaikban liberális

²⁷ Maslow szükséglet-piramisát mostanáig sok kritika érte, melyek valóságtartalmát nem akarom kétségbevonni, viszont az is bizonyos, hogy a szélsőséges körülményeket felmutató esetektől eltekintve, a „normális mindennapi élet” területén Maslow lényeglátó módon ragadja meg az ember szükségleteinek sorrendjét.

²⁸ A témáról részletesebben Kovács Ábrahám ír könyve utolsó fejezetében. KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* (L'Harmattan: Budapest, 2010). pp. 203–206.

beszédmódot használnak. Ez a kijelentés részben igaz is, másrészt úgy vélem, hogy a liberalizmus mai eszméinek és megnyilvánulásainak következtében ez a meghatározás korlátozza a beszédmód elemzését, Kovács Albert eszméinek a megértését, és a Skinner által említett tévedés felé sodor, hogy ti. olyan fogalmakat és gondolatokat társítsunk hozzá, amelyek akkor még nem léteztek, vagy legalábbis Kovács Albert számára nem bírtak relevanciával. Ennek azért nagy a veszélye, mivel a liberalizmus korabeli és mai fogalmai csak kis részben fedik egymást, nagyobb részben különböző gondolatokat, eszméket testesítenek meg. Ezt jól mutatja a következő észrevételem is: az egyértelműen liberális Kovács számára a vallásosság, sőt maga a hit is természetes dolog, míg a mai liberalizmusnak kimondva vagy kimondatlanul egyik főcélja a vallás és a hit „uralmának” a megszüntetése, és ezáltal lényegében a vallás, mint társadalmi, és pszichológiai jelenség eltörlése. Hasonlóan a liberális protestáns elit számára a nemzeti identitástudat erősítése (nevezhetjük patriotizmusnak is) teljesen magától értetődő volt. A Kárpátokon túli területen élő magyar reformátusok lelkigondozását egyaránt támogatta a debreceni újortodoxia (Révész és Balogh) és a liberálisok (Ballagi Mór, Kovács Albert és mások) aki egymással elkeseredett vallási vitákat folytattak, de a nemzeti misszió, a magyar protestantizmus zászlaja alatt mindkét fél szívügye volt. A mai hazai liberalizmusnak nevezett politikai irányzat nem tud mit kezdeni nemzeti gondolatokkal. Ez ismét egy igen jelentős eltérés a kortárs és mai magyar protestáns liberalizmus között. Figyelembe véve, hogy Kovács Albert írásainak – és így valószínűsíthetjük, hogy eszmerendszerének, világképének is – egyik kulcskifejezése a „vallás-erkölcsi” szóösszetétel, talán helyesebb, ha beszédmódját „vallás-erkölcsi beszédmódnak” nevezzük. Ennek eszmetörténeti gondolatrendszerét, vallási indíttatását, gyökerét Kovács Ábrahám elemezte mélyen és a Hitvédelem és egyháziasság című munkájának záró fejezetében rávilágított arra, hogy milyen egyház-társadalmi tevékenységek születtek ebből, amelyek a civil társadalom protestáns rétegét igyekeztek befolyásolni a helyi társadalmakban döntős szerepet játszó egyházközségek életén keresztül

Kovács Albert fent nevezett művében sokat használja a „vallás-erkölcsei” kifejezést, azonban ezt anélkül teszi, hogy meghatározásszerűen megmagyarázná annak a számára betöltött jelentését és értelmét (ahogyan pl. egy doktrínától elváránk). Bár „fegyvertársai” – főleg öccse Ödön, Ballagi, Szeremlei és mások – különféle műveikben bővebben kifejtik a témát,²⁹ Kovács Albert vallásképét a röpirat alapján csupán apró darabkákból tudjuk összerakni. Számomra ez mindenekelőtt azt sugallja, hogy elsősorban annak a szűkebb körnek, másodsorban az egész korabeli társadalomnak – ahova eljutottak írásai – volt egy többé-kevésbé azonos „kulcsa” a fogalom jelentésének megfejtéséhez és megértéséhez, azaz nagyrészt ugyanazt jelentette mindnyájuk számára, és ugyanazt az illokúciós erőt hordozta.

Arra, hogy Kovács Albert és az egylet tagjainak fogalmi készletéből az összes, relatív gyakran használt és viszonylag fontos szót és fogalmat kielemezzük, jelentésüket és illokúciós tartalmukat megvizsgáljuk, jelen tanulmány kapcsán nem látok lehetőséget.³⁰ Mindazonáltal kísérletet teszek arra, hogy legalább néhánynak ezek közül a szavak, kifejezések, fogalmak közül feltárjam a jelentéstartalmukat: mit jelenthettek ezek Kovács számára; ugyanakkor az illető szavak által kifejezhetett szándékot is próbálom megragadni. Vizsgálódásom során igyekszem állandóan és következetesen feltételes módot használni, ezzel is hangsúlyozva, hogy pusztán egy értelmezési lehetőségről van szó, ami nem zárja ki egy másfajta jelentés vagy intenció lehetőségét sem; ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy azokat a dolgokat (eszmeiséget, eszmerendszert, világképet, értékrendet és az ezek kapcsán felemerülő cselekvési szándékot), amiket konkrétan és részletesen nem írtak le, ma már nem minden esetben tudhatjuk egyértelműen rekonstruálni. A tévedés, a félreértés esélye változó lehet; adott esetben megjelölöm, hogy véleményem szerint mekkora esélye van a pontos értelmezésnek, vagy mekkora a félreértésnek.

²⁹ A liberálisok vallásfogalmát kimerítően tárgyalja Kovács Ábrahám idézett könyve V. rész 2. fejezetében (p.89-92.)

³⁰ Mint fentebb említettük, Kovács Ábrahám műve átfogó tájkoztatást nyújt ebben a kérdésben.

A vallás fogalma – mint már említettem – központi szerepet kap Kovács Albert írásaiban és egész gondolkozásában. Mielőtt azonban az elemzésre térnénk, tegyünk egy rövid fogalomtörténeti kitérőt. A „vallás” szó alakilag a „hitvallás”-ból származik, ami eredetileg a hit megvallásának a cselekedetét jelentette, azt amit ma gyakran úgy nevezünk, hogy „bizonyoságtétel”³¹, ami általában szóban történt. Később – talán a reformáció korában – cselekedet-jelentés bővítéseképpen a fogalom tovább fejlődött (ebben nagy szerepet kaphatott az írásbeliség terjedése), és nemcsak a szóban elmondott, hanem az írásba foglalt hitvallást is jelentette, minek folyamánként az eredeti jelentés lassan halványulni kezdett, helyére pedig az irat-jelentés lépett. A következő lépés a fogalom története során az volt, hogy a valamelyik hitvallási irattal egyetértő közösségek magukat az adott hitvallás követőiként definiálták. Végül – mivel a tömörítés, rövidítés állandó nyelvi jelenség – a „hitvallás”-ból csak „vallás” lett (pl. a reformátusok magukat helvéciak vagy helvét vallásúaknak nevezték, amely kifejezés eredetileg a II. Helvét Hitvallás elfogadását jelentette, míg a mai ember már jórészt a reformáció svájci ágát érti e megnevezés alatt), ebből származhat a 19. századi jelentés. Napjainkra további változások ment keresztül a fogalom (és e változásnak a gyökere talán éppen a liberális teológusok munkájának az eredménye illetve következménye): a „vallás” katurális-filozófiai fogalommá vált, a világvalóságok mindegyikére alkalmazható; míg a korábbi, kereszténységen belüli, különböző hitvallási iratokhoz köthető vallás-fogalom a „felekezet” szóval adandó vissza.

E rövid kitekintés után vizsgáljuk meg, mit is ért Kovács Albert ez alatt a fogalom alatt, és milyen mozgó erővel bír ez számára. Elemzésem forrása kizárólag Kovácsnak az az írása, mely az egylet alapítására való felhívást tartalmazza.³² Nem szándékozom egy előzetesen és jól meghatározott rendszerbe megkísérteni beilleszteni Kovács

³¹ Természetesen a két szót nem lehet teljes mértékben azonos fogalomként használni, hiszen a „bizonyoságtétel” több ponton is különbözik a „hitvallás”-tól, ám ugyanakkor lényegét tekintve hasonló hozzá. De nem is a kettő pontos azonosítását akartuk elvégezni, hanem pusztán rávilágítani a „hitvallás” eredeti fogalmára.

³² KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870)

megnyilvánulásait a vallással kapcsolatban, hogy elkerüljem a Skinner által „a koherencia mitológiájá”-nak nevezett³³ téves megközelítést. Ehelyett arra törekszem, hogy felfedezzem és összerakjam azokat az apró darabkákat, melyek segítséget nyújthatnak Kovács eszmerendszerének a megismerésében.

A megnevezett műben – bár korántsem az a célja, hogy definíciót adjon – a szerző mégis úgy fogalmaz, hogy a vallásnak a jelentését és célját meghatározza: „Nem a lelkiismereteken uralkodó dogma kell az új világnak, [...] hanem vallás, mely lelkét istenhez vezérelje.”^{34 35} Azonnal észrevevesszük, hogy a megfogalmazás először is egy negatív definíciót tartalmaz: a vallás „nem dogma”, amelynek eredetileg talán nem az lenne a feladata, de mégis olyanná vált, hogy az ember lelkiismeretén uralkodik, és ezáltal azt béklyóba zárja. A dogmáktól való elhatárolódás után találjuk a pozitív meghatározást. Ha megengedhető, hogy tréfásan fogalmazunk: Quentin Skinnernek örülne a szíve, ha látná, hogy Kovács Albert milyen mértékben helyezi a hangsúlyt az illokúciós erőre, a vallás céljára, amikor kimondja: a vallás feladata, hogy az ember „lelkét istenhez vezérelje”

Ha a mindenkori olvasóban feltevődik a kérdés: vajon tényleg szükség van-e vallásra, Kovács így válaszol: „a vallási tehetség éppoly kiegészítő része a léleknek, mint az értelem és az akarat,”³⁶ majd néhány sorral odébb így folytatja: „az ember mindig egy erkölcsi világ polgárának érezte magát a lélek eredeti törvénye szerint, mindig köz-

³³ SKINNER, Quentin: Jelentés és megértés az esztétikában. *A koramodern politikai esztétikában Cambridge-i látkepe*. (Tanulmány Kiadó: Pécs, 1997) pp. 7-53. p19.

³⁴ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870) p. 8.

³⁵ Az idézet több olyan fogalmat is tartalmaz, melyek Kovács műveiben és a Protestáns Egyetel más tagjainak írásaiban is kulcsfontosságúak. Ezek a következők: dogma, új (világ), vallás, lélek, isten. Annak ellenére, hogy mindezek a fogalmak nemcsak az említett szerzőknél, hanem a vallás- és teológiatörténet minden korszakában központi helyet foglalnak el, mégsem elemezhetem ki most mindet, csupán a vallás fogalmára koncentrálok.

³⁶ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870) p. 9. Idézi: KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. (L'Harmattan: Budapest, 2010). p???

vetlen összeköttetésben tudta magát istennel, a szellemvilág központjával, s e tudatát semmiféle pápai vagy materialisticus elméletnek fel nem áldozhatja, ha emberi méltóságáról lemondani nem akar. Ez lélektani tény, ez az alkotó természet műve s nem a papok találmánya.”³⁷ Az első idézetben talán zavaróan hat a mai olvasó számára a „vallási tehetség” kifejezés; ennek feloldása – anélkül, hogy elemzésekbe bocsátkozzam – véleményem szerint azáltal történhet meg, ha a „vallásra (azaz a vallás elfogadására és gyakorlására) való képesség”-et értünk. Ezáltal megint csak a szerző által erőteljesen használt illokúciós tényezőt érhetjük tetten, mint ami természetszerűleg, emberi mivoltunkból adódóan része lényünknek, és lelki megnyilvánulásként nem kisebb rangú, mint az értelem vagy az akarat, és a vallás gyakorlására készlet. A második idézet tovább bővíti a vallás jelentésmezejét. Bár ezekben a mondatokban nem fordul elő a „vallás” szó, mégis érezhetjük, hogy ezzel kapcsolatosan, ennek szükségességét hangsúlyozva fogalmazza meg mondandóját. A szerző pontosítja, hogy az ember egyrészt „egy erkölcsi világ polgára”, másrészt pedig „közvetlen összeköttetésben” áll „a szellemvilág központjával”, ami nem más, mint a transzcendens hatalom, az Egy, akit a keresztyénység Istennek nevez. Eme természetünkől fakadó kettős kötődés fenntartására szolgál a vallás. A szerző szándéka tehát nagy valószínűséggel az lehet, hogy tudatosítsa az egyrészt az olvasóban, másrészt pedig – az alapítandó egyetel tevékenysége által – az egész magyar protestáns társadalomban ezt az összefüggést az ember és a transzcendens világ között. A negatív előjelű megfogalmazás a kettős kötődés eredendő voltát hivatott hangsúlyozni a mesterkélt, a művilég létrehozott gondolatával szemben. Érdekes párosítást alkalmaz Kovács, amikor a világkép-részletnek az ellenfeleit nevezi meg: számára a pápai hatalom és a materializmus egy kategóriába tartoznak. Bár nem ilyen konkrétan megfogalmazva, de hasonlóan nyilatkozik akkor is, amikor a magyar protestantizmus fejlődéséről szólva kiemeli a három százados üldöztetés elszívását³⁸. Az idői keret nyilvánvaló

³⁷ Uo.

³⁸ Ua. p. 3.

utalás a török hódoltság és a Habsburgok rekatolizáló korára, melyeket szinte egyformának tekint, éppen a protestantizmus üldözése miatt.

Miután többször is utal arra, hogy a kor társadalma (vagy legalábbis a társadalom egy része) a vallást idejétmúlt, hiábavaló dologként kezeli és közönyös iránta, azon meglátásának ad hangot, hogy a „vallási szükség újra ébredez, s követeli jogát. A megújult világnak oly vallásra van szüksége, melyet tudományos eszével s drága véren szerzett polgári szabadságával megegyeztetni tudjon”³⁹. A „megújult világ” újat kíván a vallás területén is. Ez azonban nem jelent új vallást, hanem a meglévő vallásnak a megújulását. A fentebb említett üldöztetés kapcsán a szerző azt állapítja meg, hogy „a magyar protestantizmus [...] mindenek fölött az önvédelemre volt utasítva, külső bástyáit kellett erősítenie, s e közben elmellőzte vagy nem jutott elég ereje belső vallásos-erkölcsi alapelvét kifejteni.”⁴⁰ Kovács Albert tehát úgy látja, hogy a magyar protestáns vallás és egyház nem fejlődött, mert nem fejlődhetett, és ezt a tényt az üldöztetés számlájára írja. Amikor pedig megfogalmazza az „öntudatra ébredés” szükségességét⁴¹, akkor lényegében nem tesz egyebet, mint a „semper reformanda” elv addig elmaradt érvényesítését kívánja bepótolni⁴². Ugyanazt hangsúlyozza, amit százharminc évvel később Klaus Douglass – bár más úton és más eszközökkel – kíván elérni: új reformációt.⁴³ Itt azonban meg kell állanunk és szétválasztanunk az általános célt a konkrét céltól. A belső fejlődést, az új reformációt általános célnak kell tekintenünk, míg a „vallásos-erkölcsi alapelv kifejtése” már konkrét célnak tűnik. A kettő szétválasztásának szükségességét egyrészt az adja, hogy ez utóbbinak a kizárólagossága – és ezzel egy időben a dogmák „félreál-

³⁹ Ua. p. 4.

⁴⁰ Ua. p. 3.

⁴¹ Ua. p. 4.

⁴² A reformátori elvek – úgy a „semper reformanda” mint mások – alkalmazását a röpirat során többször is felhasználja érvelésében az egyház belső fejlődésének és az egyet megalakulásának szükségessége érdekében.

⁴³ DOUGLASS, Klaus: *Die neue Reformation. 96 Thesen zur Zukunft der Kirche.* (Kreuz-Verlag: Stuttgart, 2001)

lítása” a haladás útjából – adott okot az ellenvéleményekre és az egyetlet ért későbbi támadásokra. Másrészt pedig azért is kell szétválasztanunk a kétféle célt, mivel az általános cél az vallási töltetű, a konkrét cél pedig társadalmi-szociális töltetű, és lényegében eszközi minőségben jelenik meg az általános cél elérésében. Más szavakkal szólva: Kovács Albert meglátása szerint a a vallási élet megújítását, az öntudatra ébredést azáltal lehet elérni, hogy a társadalmat (szűkebb értelemben a protestáns, tágabb értelemben viszont felekezettől függetlenül a teljes társadalomról van szó) felvirágoztatják. A stagnáló állapotból való kilépés, a fejlődés tehát szükségessé teszi, ha a „megújult világ” társadalmának a polgárait akarja megszólítani, cselekvésre indítani a vallás.

Ezen a ponton azonban egy újabb fogalmi szálát kell kapcsolnunk az eddigi eszmerendszerhez, és ez nem más, mint a protestantizmus fogalma. Mivel jelen tanulmányunkban ez inkább mellékszálként jelenik meg, nem fektetünk rá olyan hangsúlyt, mint a vallás fogalmára, de néhány gondolat erejéig szükségesnek tartjuk ezt is tisztázni.

A röpiratnak meglehetősen az elején a szerző a „római egyházról” alkotott elítélő képét tárja az olvasó elé,⁴⁴ melynek részletes elemzésétől – mint nem témába vágótól – eltekintek. Annyit azonban szükséges elmondani, hogy nem csak teológiai okokból rosszallja a r. katolikus egyház megnyilvánulásait, hanem jogi, társadalmi nézőpont felől közelíti a kérdést. A római egyházat azonosítja a papsággal, amelyet „kaszt”-ként jellemez, és a dogmák – melyek közül a Mária-kultusz, a miseáldozat és a pápai csallhatatlanságot emeli ki – célját a papi uralom megerősítésében látja. Ez pedig az egyházi és állami abszolutizmus megerősödését vonja magával. Ezzel szemben kiemeli a „protestáns eszmének” a tudomány és az alkotmányos szabadság fejlődésében betöltött szerepét, példának hozva Észak-Amerikát (valószínűleg az Egyesült Államokat érthetjük ez alatt), Angliát, Hollandiát, Svájcot és Észak-Németországot.⁴⁵

⁴⁴ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870) pp. 1-2.

⁴⁵ Ua. p. 3.

Ezen a ponton már érzékelhetővé válik, hogy Kovács Albert meglátása szerint a vallási tanok az egész társadalmat érintő eszmék formálódását és megerősödését teszik lehetővé. Figyelembe véve, hogy a „protestantizmus” alakot igen gyakran használja a mű egészében, úgy vélem, meglehetősen biztonsággal állíthatom: lényegében az történik, hogy a szerző számára a belül a protestantizmus fogalma kilép az addigi keretei közül, nem marad kizárólag vallási töltetű, hanem eszmeiség, eszmerendszer, világkép lesz belőle.⁴⁶ A vallási kötődés megmaradás érdekében hangsúlyozza, hogy a protestantizmus „közvetlen utat nyit istenhez, önállóságra hívja követőit a hit és lelkiismereti meggyőződés terén; a hagyományos hitnek [...] semmi becset nem tulajdonít, ha saját öntudata nem tanúskodik mellette; előtte fő dolog a lélek belső nyugalma és az istennel való közösség, s nem a dogmák;”⁴⁷ az új, eszmerendszerként való szemlélet alátámasztása érdekében pedig hangsúlyozza, hogy a vallás iránt meghidegült embert – legyen az római katolikus vagy protestáns – „a régi confessionális protestantizmus nem fogja lelkesíteni [...] De lelkesíteni fogja a protestáns eszme, a protestantizmus vallás-erkölcsi és társadalmi fensősége.”⁴⁸ Eszmetörténeti vonalon haladva nem lehet tisztem, hogy a szerző eme megállapítását bíráljam, teológusként viszont megjegyzném, hogy a hitvallásokon alapuló mai „ortodox” teológiai felfogás, mint téveset, elutasítja ezt a hozzáállást.

Megvizsgáltuk Kovács Albert vallás- és protestantizmus-fogalmát; láthattuk, milyen kiemelt helyet tulajdonít a vallásnak az ember életében, és ugyanakkor azt is, hogy a protestantizmus fogalma kibővül: eszmeiséggé válik. Igencsak izgalmas lenne a kutatást tovább folytatni ezen a téren, egyrészt a fenti két fogalom megértése terén még mélyebbre fúrni, tovább vizsgálni a vallás-erkölcsi gondolat mozgató erejét és a protestantizmus mint eszmerendszer tartalmát (milyen más fogalmak „tartoznak bele” ebbe a fogalomba), másrészt

⁴⁶ A kortársak gyakran „világnézlet”-nek nevezik, vö.: KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával*. (L'Harmattan: Budapest, 2010). p. 43, 81, stb.

⁴⁷ KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870)p. 4.

⁴⁸ Ua. p. 8.

viszont igencsak izgalmas lenne Kovács Albert műveiből további fogalmakat is megvizsgálni, az illokúciós jelenséget feltárni, vagy – még tovább menve – hasonló vizsgálat során górcső alá venni egyrészt az országos egylet alapszabály-tervezeteit és az elfogadott alapszabályokat, valamint fiókegyletek hasonló dokumentumait, amennyiben hozzáférhetőek. Mivel azonban jelen tanulmány keretei között erre nincs lehetőség, az eszmetörténeti elemzést megszakítva, az egylet társadalmi hatásaira próbálom koncentrálni.

Társadalmi vonatkozások

A tanulmány e részében azt a kérdés próbálom meg körüljárni, hogy a Protestáns Egylet illetve Kovács Albertnek az egylethez köthető tevékenysége hogyan, milyen vonatkozásokban érintette vagy érintette a korabeli társadalmat.

Kovácsnak az egylettel kapcsolatosan fennmaradt levelezése több mint 80 levelet tartalmaz, az alakuló közgyűlés névsora⁴⁹ 185 nevet rögzít (általában a foglalkozás és a település megjelölésével), de fennmaradtak pénztári iratok, különféle számadások, és nyilvántartások is, melyek mind forrásként szolgálhatnak. A kutatás jelen fázisában azonban csupán a két első forrástétel van részben feldolgozva, így kénytelen vagyok megállapításaimat, következtetéseimet ezekre alapozni, remélve azonban, hogy – Kovács Albert szavaival szólva – „elég hű képet” kaphatunk ezekből is.

Társadalomföldrajzi szempontból közelítve a kérdéshez, először is azt találjuk, hogy az alakuló közgyűlés 185 résztvevője közül 151-nek ismerjük a lakóhelyét, akik következő településeken éltek: Abaújszántó, Abos, Alap, Balatonudvari, Barabás, Bikács, Buda, Budamér, Buj, Cegléd, Csicsó, Derzs, Dombó, Dunaradvány, Érköbölkút, Fe-

⁴⁹ A névsornak az évkönyvben való közlésekor (KOVÁCS Albert szerk.: *A magyarországi protestáns egyház évkönyve*. (Petrik Géza: Pest, 1871) pp. 113-118.) Kovács Albert megjegyzi, hogy a „névsort egészen tökéletessé tenni nem tudtuk”, mivel több jelenlévő neve hiányzik belőle, másoké viszont esetleg anélkül került bele, hogy valóban jelen lettek volna. A közlés indoka az, hogy „ha nem is épen tökéletes, mindazáltal elég hű képet ad az alakító gyűlésről”. Erre a véleményre alapozva használok magam is a névsort.

hérgyarmat, Feketehegy, Felsőkemence, Fokszabadi, Gebe, Gencs, Gyoma, Gyömrő, Gyúró-Kuldó, Hodász, Hódmezővásárhely, Izsnyéte, Jánd, Járm, Kálló-Semjén, Karancs, Karász, Kassa, Kecskemét, Kis-Semlak, Kismánya, Kolozsvár, Kunszentmiklós, Lajoskomárom, Léva, Losonc, Miriszló, Miskolc, Nagyenyed, Nagykálló, Nagykőrös, Nagysalló, Nyírbátor, Óbuda, Ófalu, Ókér, Ökörítő, Ór, Óriszentpéter, Paks, Pest, Rákoscaba, Sáropata, Sátoraljaújhegy, Szada, Szatmár, Székesfehérvár, Szekszárd, Szentgyörgyvölgy, Szepesbela, Szilas, Szinerváralja, Tápiósele, Terehegy, Tisz-Nagyrev, Torda, Torna, Újvidék, Várpalota,⁵⁰ Vajdahunad, Vajdaszentiván, Vereb, Veszprém-Palota, Viszló, Zomba (összesen 80 település). Kettejükről csupán annyit tudunk, hogy Abaúj ill. Békés megyéből jöttek, míg a gyűlés 32 résztvevőjének a lakóhelye ismeretlen. Kovács Albert magyarországi levelező társainak lakóhelye: Barabás, Békés, Békéscsaba, Budapest (ide értve az egyesítés előtti városrészeket: Pestet, Budát és Óbudát), Cegléd, Debrecen, Farkadi, Gyömrő, Győr, Hajdúnánás, Hidvég, Hodász, Hódmezővásárhely, Ilyefalva, Kassa, Kecskemét, Kis-Semlak, Kolozsvár, Laskó, Marosvásárhely, Miskolc, Munkács, Nagybacon, Nagyenyed, Nagyvár, Pápa, Pátka, Porcsalma, Sáropata, Szentlőrinc, Szigetszentmiklós, Terehegy, Tiszatárján, Várpalota, Zágony, Zajzon (összesen 36 település). A két településlistát egymással összehasonlítva azonnal feltűnik, hogy vannak köztük átfedések, azaz olyan települések, amelyek mindkét listán előfordulnak, ugyanakkor vannak olyanok is, amelyek csak az egyikben. A kutatás további fázisaiban izgalmas lenne felderíteni azt is, hogy akik nem voltak jelen az alakuló közgyűlésen, hogyan váltak később aktív levelezőkké az egylettel kapcsolatban. Az mindenesetre látható a listák alapján, hogy az egylet létrejöttének a gondolata is, majd később az egylet tevékenysége is lényegében az egész ország protestáns felekezeti hovatartozású társadalmát megmozgatta. Nemcsak a kisebb vagy nagyobb városok, hanem a községek, falvak lakói is értesültek és aktívan részt is vettek az egylet megalakulásában és

⁵⁰ A település neve az évkönyvben V. Palotaként jelenik meg; nem tévesztendő össze Veszprém-Palotával, ami teljesen kiírva szerepel a közlés során.

későbbi munkájában. Jelenleg tovább nem elemelve a kérdést, társadalomföldrajzi szempontból egyértelműen megállapítható, hogy az egylet lényegében egy átfogó – az egész országra kiterjedő – impulzust adott a kor protestáns társadalmának.

Azt feszegetve, hogy milyen társadalmi rétegek voltak érintve az egylet által, a további források feldolgozásáig csupán az alakuló közgyűlés résztvevőinek a listája szolgálhat alapul. Ennek az elemzése pedig azt az eredményt adja, hogy a gyűlés résztvevőinek 47%-a (87 személy) lelkészi jellegű foglalkozást⁵¹ űzött (lelkész: 56, teológiai tanár: 9, segédlelkész: 7, esperes: 5, alesperes: 3, papjelölt: 2, püspök: 1, generális direktor: 1, generális notarius: 1, főesperes: 1, nyug. tábori lelkész: 1), míg 36% (67 személy) „világi” foglalkozású volt (tanár: 15, ügyvéd: 10, birtokos: 6, törvényszéki ülnök: 4, földbirtokos: 3, (képezde-)igazgató: 3, főispán: 2, orvos: 2, tanfelügyelő: 2, gimnáziumi tanár: 2, népiskolai tanító: 2, író: 2, lapszerkesztő: 2, miniszteri titkár: 1, elnök: 1, egyetemi magántanár: 1, főiskolai senior: 1 megyei aljegyző: 1, jegyző: 1, nevelő: 1, gőzmalom-igazgató: 1, statisztikus: 1, orvosnövendék: 1, tanárjelölt: 1, presbiter: 1). A fennmaradó 17 százalék (31 személy) foglalkozása, társadalmi állása ismeretlen, ám – tekintettel arra, hogy az egyletet lelkészi jellegű személyek hozták létre és hívták össze, akik általában ismerték a többi lelkészt – véleményem szerint bátran feltételezhetjük, hogy ezek a személyek is „világiak” voltak, akiknek a száma illetve százalékaránya ezzel 98-ra illetve 53-ra nő. Amennyiben a fenti feltételezésünk helyes, azt figyelhetjük meg, hogy a közgyűlés résztvevőinek kevesebb mint fele volt lelkész vagy valamilyen más egyházi foglalkozású, és a résztvevők nagyobb része „laikus”, „világi” ember volt. Ezt azért szükséges kihangsúlyozni, mivel az egylet maga egyházi kezdeményezésű és az egyház megújulását, a vallásos élet felpozícióját tűzte ki célul.

⁵¹ Ezen a ponton meg kell jegyezni, hogy a listában megjelenő különféle foglalkozásnevek – legyenek azok akár lelkészi, akár világi jellegűek – alaki és fogalmi elemzésével most nem foglalkozhatok. Némely foglalkozások azóta eltűntek vagy másképp nevezik őket, de átfedések is lehetnek (pl. birtokos-földbirtokos). A kérdés tisztázása egy következő tanulmány feladata marad.

A résztvevők társadalmi rétegződését tovább elemezve felismerhetjük, hogy a lelkesítő jellegű személyek – természetesen – mind, a világi jellegűek pedig majdnem mind a képzett, művelt felső (értelmiségi) réteghez tartoztak. Ugyanakkor azt is rögzítenünk kell, hogy a birtokosok képzettségi szintjének a megítélésére nincs módunk, ahogyan arra sem, hogy a népiskolai tanítók műveltségét megkérdőjelezzük – bár azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy a birtokosok nem voltak túl képzettek, és a tanítókról is elképzelhető, hogy gyenge tanulmányi eredményeik miatt döntöttek a tanítókodás, és nem a továbbtanulás mellett. Ugyancsak bizonytalan a presbiternek és a 31 ismeretlen foglalkozású személynek a műveltségi szintje. A gyúró-kuldói presbiterről talán nem alaptalanul feltételezem, hogy nem volt különösebben művelt; ezt a vélekedést egyrészt a település jellegére alapozom, másrészt pedig arra a pszichológiai tényre, hogy általában az ember szereti és elvárja, hogy elismerést kapjon, ezért – különösen előkelő társaságban – inkább a „magasabb rangú” megnevezést használja, hogy a „felsőbb osztályhoz” való tartozását elismerjék. Ha tehát a presbiteri mivolt (a helyi gyülekezet tanácsának a tagja) a legmagasabb, amit az illető fel tud mutatni, akkor bizonyára nem rendelkezett egyetemi diplomával, hanem a földművesek vagy mesteremberek sorába tartozott. Ugyanakkor – egyrészt az illető presbiter, másrészt az egész gyúró-kuldói faluközösség javára – dicsőítőleg említhetjük meg a tenniakarást, az Anyaszentegyház és a társadalom javára való munkálkodás szándékát. Az ismeretlen foglalkozásúak képzettségéről, műveltségi szintjükről, a társadalomban elfoglalt helyükről éppen semmit nem tudunk, ezért akár azt is feltételezhetjük, hogy a művelt felső réteghez tartoztak, csak valami oknál fogva ez nem lett pontosítva a névsorban, akár pedig azt – az előbb felvázolt pszichológiai megalapozású gondolatmenet alapján –, hogy földművesek, mesteremberek, kereskedők, vagy más hasonló réteghez tartozók voltak. Az bizonyosnak látszik, hogy nem a hagyományos teológia, hanem a liberális világszemlélet mentén szerveződtek elsősorban, amelynek a „legjobb” kifejeződése a szabadelvű protestantizmus volt.⁵²

⁵² Vö. KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* (L'Harmattan: Budapest, 2010). p.60.

Az egyleti alapszabályok között a közművelődés elősegítésére és felvirágoztatására vonatkozó gondolatokat, célokat is találunk. Az intézményesülő kereteknek köszönhetően és az alapszabályok értelmében az egyet első lépése, „melylyel jövő tevékenységét megkezdte”,⁵³ egy néplap alapítása volt. Az 1871. november 14.-i választmányi ülésen Farkas József és Kovács Albert lettek felkérve a „Keresztény Család” hetilap szerkesztőül, amely a hiányosabb műveltségű, alsóbb rétegeket – falusiak, kisvárosiak, polgárosodó nagyvárosiak – célozta meg. Figyelemre méltó, hogy a lap előfizetési ára mindössze 2 frt. volt egy évre, „hogy a legszegényebb ember is hozzáférhessen” – írja Pruzsinszky.⁵⁴ Kovács a következő évi közgyűlés előtt felolvasott titkári jelentésben nem pontosította, hogy hányan fizettek elő a lapra, azt viszont megtudjuk a jelentésből, hogy a lap önfenntartó működéséhez legalább 5000 előfizető lett volna szükséges⁵⁵ (amely szám nyilvánvalóan nem volt meg). A kiadvány végül két évig működött, az 1873. november 10.-én tartott választmányi gyűlésen ugyanis elhatározták, hogy a lap kiadását érdektelenség miatt felfüggesztik. Ugyanezen a gyűlésen született határozat a „Theologiai könyvtár” megindításáról, melynek szerkesztésével az egyleti titkárt bízták meg. A sorozat 1874-ben indult meg 600 előfizetővel, és 1882-ig összesen 17 kötetet adott ki (többek között: F. C. Baur: Az őskereszténység történelme; C. Hase: A protestáns polemika kézikönyve 1-2; Kovács Ödön: A vallásbölcselet kézikönyve 1-2; H. Lang: Keresztény dogmatika; Kereszties József et al.: Tájékoztató az újabb theologia körében; Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallástügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve 1.).⁵⁶ Célja immár nem az alsó, hanem a felső, művelt néprétegek elérése és műveltségüknek fejlesztése volt. A sorozatban kiadott művek teológia- valamint esztétikortörténeti elemzésével külön

⁵³ KOVÁCS Albert: Titkári jelentés. *A magyarországi protestáns egyet évkönyve.* (Pest, 1872) pp. 23-35. p. 24.

⁵⁴ PRUZSINSZKY Pál: A múlttól a jelennek. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 61. évf. 37-39. sz. (1918) p. 298.

⁵⁵ KOVÁCS Albert: Titkári jelentés. *A magyarországi protestáns egyet évkönyve.* (Pest, 1872) pp. 23-35. p. 24.

⁵⁶ A sorozat köteteinek a teljes felsorolását l. a függelékben.

tanulmányban lehetne (és kellene) foglalkozni, így most csupán tartalmi szempontból tekinthetjük át a sorozatot. A könyvek közül kilenc, vagyis több mint a fele (egyház)történeti tárgyú, négy rendszeres teológiai (dogmatikai és apologetikai), egy vegyes teológiai, kettő vallástudományi, egy pedig egyházjogi tematikát mutat fel. A(z egyház)történeti tematika dominanciája elég sokatmondó egyfelől személyesen a sorozatszerkesztő Kovács Albertnek, másfelől viszont az egylet tagjainak az nemcsak az érdeklődéséről, hanem az értékrendjéről is; arról, hogy mit tartottak fontosnak kiindulópontként használni a közművelődés és a társadalom felemelése céljából. A szerzőség kérdése felől közelítve azt láthatjuk, hogy a 17 kötetből mindössze 6 volt fordítás, 10 eredeti magyar tudományos munka terméke, 1 pedig vegyes kötet, mely fordításokat és eredeti tanulmányokat is tartalmazott.⁵⁷ Az eredeti és az idegen nyelvről fordított műveknek ez az aránya azt igazolja, hogy az egylet létrehozásakor kijelölt célt a tudományos kutatás előmozdítását illetően az egylet rövid fennállása alatt is sikerült elérniük.

Érdeemes megfigyelni, hogy a közművelődés terén az egylet a műveltségi szakadékok eltüntetésére törekedett, a népművelést nem a felső, hanem az alsó rétegeknél kezdték el, és bár kezdettől fogva terveztek a művelt rétegek elérését is, mégis erre csak a köznép művelése terén tapasztalt kudarc után került sor.

Szociális téren az egylet tevékenységének fő jellemzőjeként az árvaházak felkarolását említhetjük. A pesti (később országos) árvaház támogatásával, valamint a kolozsvári árvaház megalapításához való hozzájárulással⁵⁸ igyekeztek a rászoruló gyermekeken segíteni. Figyelemre méltó, hogy még az egylet feloszlásakor is kiemelt helyen

⁵⁷ A sorozatban megjelent könyvek közül Kovács Ödön: A vallásbölcsezet kézikönyve 1-2. elemzését Kovács Ábrahám végezte el; KOVÁCS Ábrahám: A liberális teológia és a vallástudomány; Kovács Ödön vallásbölcsezeti kézikönyve. *Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről*. (Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan: Budapest, 2010). pp. 106-130.; a többi publikáció elemzése (vagy legalább részletes bemutatása) még a szakirodalom jövőendő feladatai közé tartozik.

⁵⁸ A magyarországi protestáns egyház közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 15. évf. 40. sz. (1872) pp. 1265-1268.

szerepelnek az árvák: az egyleti pénztár maradványából 50 vagy 150 frt.-nyi összeget az Országos Protestáns Árvaegylet alapítványa kapott meg. Az összeg bizonytalanságát az adja, hogy a felosztató közgyűlést előkészítő választmányi gyűlésen még azt határozzák el, hogy a jelenlegi 50 frt.-os alapítvány 100 frt.-ra legyen kiegészítve és emellett még egy 100 frt.-os alapítvány legyen létrehozva (tehát összesen 150 frt.).⁵⁹ míg a közgyűlésről szóló értesítés már csak a meglévő alap kiegészítéséről tesz említést.⁶⁰ Amellett, hogy a közgyűlési adat, mint utóbbi és mint felsőbb fórumon történő határozat, tűnhet hitelesebbnek, az ugyanekkor (és kizárólag ekkor) említett másik adomány is (bár csak 50 frt értékben) – mely a bereg megyei bilkei református misszió számára úrasztali kegyeszerek készítését célozta⁶¹ – ezt támasztja alá. Mindamelllett is nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez utolsó gyűlések (úgy a választmányi- mint a közgyűlés) jegyzőkönyve – ha egyáltalán elkészült – nem maradt fent, így tehát forrásként pusztán a PEIL rövidhíreire hagyatkozhatunk, amelyekben elírások is előfordultak.⁶² Ha feltesszük a kérdést: miért éppen az árvaházakkal foglalkoznak, a választ így fogalmazhatnánk meg: mivel az egylet munkája részben határozottan társadalmi jellegű, mivel a kitűzött célok által egyfajta társadalmi fejlődést akarnak elérni, mivel a jövő társadalmá a ma gyermekeiből fog állani, és mivel az árvák a legkiszolgáltatottabb helyzetben lévők: megragadják a legelső alkalmat, ahol a kitűzött cél elérése megvalósítható. Emellett – mint már említettük – a társadalmi szakadékok eltüntetése is fontos az egyleti tagok számára, az árva gyermekek pedig többszörösen hátrányos helyzetben élve, külső segítség nélkül feltétlenül a társadalom peremére kerülnének, adott esetben életben maradásuk is kérdéses lenne.

⁵⁹ [A magyarországi protestáns egyház választmányja]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 17. sz. (1890) p. 547.

⁶⁰ [A Magyarországi Protestáns Egyház]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 25. sz. (1890) pp. 805-806.

⁶¹ Uo.

⁶² Vö. a Meghívó a „Magyarországi protestáns egyház” közgyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*. 33. évf. 18. sz. (1890) p. 580., mely szerint a választmányi gyűlés 1890. április 28. volt megtartva.

Az egyletnek a társadalomra gyakorolt hatását vizsgálva még egy dolgot kell megemlíteni: ugyancsak az egylet eszmeiségének megfelelően – bár nem az egylet keretében, nem titkárként, hanem parlamenti képviselőként – Kovács Albert odaállt a „közpapok mozgalma” néven 1889-ben indult megmozdulás mellé, amely a segédlelkészek elkeserítő anyagi helyzetét volt hivatott megoldani. Kovács működésének következtében – habár elég nagy késéssel – 1898-ban lett elfogadva a kongrua törvény⁶³, ami a lelkészek fizetésének állami támogatását tette lehetővé.

Következtetések

Vizsgálódásaim során foglalkoztam eszmetörténeti, társadalomföldrajzi, társadalomtörténeti, médiatörténeti és más megközelítésekkel, ám a jelen tanulmány keretei között nem volt lehetőség egy minden részletre kiterő analízisre (izgalmas lenne például azt is nyomon követni, hogy miként jelenik meg az összhang a röpiratban megfogalmazott eszmeiség és az egylet tevékenysége között).

Azonban ez összefüggés feltárásának a hiányában is levonhatjuk azt a konklúziót, hogy a Magyarországi Protestáns Egylet és személyesen Kovács Albert is a protestantizmus eszmerendszeréből kiindulva a gyakorlati életbe kívánták átültetni az értékeiket, és ennek érdekében különféle célokat meghatározva, társadalmi téren indultak el a megújulás felé. Arra törekedtek, hogy a tudomány és műveltség eszközeivel küzdve értékeik a magyar társadalom közös értékeivé váljanak.

Sok kérdés nyitva maradt, illetve további kutatást, vizsgálatot és elemzést kíván. A viszonylag sok – nyomtatott vagy kéziratos – forrásszöveg különféle szempontok alapján és különféle módszerekkel történő, egyrészt átfogó, másrészt kimerítően részletes elemzése sokkal nagyobb idői és terjedelmi keretet igényel, semhogy egy tanulmány vagy disszertáció-fejezet korlátai közé beférne. Adott esetben a későbbiekben (fokozatszerzés után) magam is folytatnám a kutatást,

⁶³ BUCSAY Mihály: A Protestáns Egylet kora (1870-1896). *A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005*. (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar: Budapest, 2005) pp. 50-92. p. 57.

ám a témát nem akarom elzárni mások elől sem. Az bizonyos, hogy a Magyarországi Protestáns Egylet részletes monográfiáját „mikrotörténeti” módon, minden részletre kiterjedő figyelemmel lehetne – sőt kellene – elkészíteni, még több szemléletmódot, történetírói módszert, segédtudományi eredményt alkalmazva és még mélyebbre fúrva; nemcsak Kovács Albertnek, hanem a többi, az egylet működésében valamilyen főbb szerepet játszó személynek az egylettel való kapcsolatát kimerítően feldolgozva.

Tanulmányomat egy Montesquieu-gondolattal fejezem be: „Ha egy témát választunk, nem feltétlenül szükséges, hogy azt kimerítsük, sokszor elég, ha felhívjuk rá a figyelmet”.

Függelék

A „Protestans Theologiai Könyvtár” sorozatban megjelent kötetek:

1. SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1874)
2. HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve 1. köt.* (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1874)
3. BAUR, Ferdinand Christian: *Az őskereszténység történelme*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1874)
4. HASE Károly: *A protestans polemika kézikönyve 2. köt.* (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1875)
5. LANG Henrik – NAGY Gusztáv – DREYER Ottó: *Theologiai értekezések*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1875)
6. KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 1. köt.: A vallás mint tünemény, vagy a vallások története*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1876)
7. LANG Henrik: *Keresztény dogmatika*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1877)
8. KOVÁCS Ödön: *A vallásbölcsezet kézikönyve 2. köt.: A vallás lényege, vagy a vallás és a vallások eszmék bölcsezeti felfogásának története*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1877)
9. LISZKAY József – GYÖRGY Vilmos – SZEKERÉNYI Gusztáv – MAKKA Domokos – BARTÓK György: *Nagy papok életrajza*. (Magyarországi Protestáns Egylet: Budapest, 1877)

10. KOVÁCS Albert: *Egyházjogtan, különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira 1-2.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1878)
11. BAUR, Ferdinand Christian: *A keresztyén egyház a IV., V., VI. századokban.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1879)
12. KERESZTES József – KOVÁCS Ödön – BARTÓK György: *Tájékozás az újabb theologia körében.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1879)
13. SZILÁGYI Sándor – SZEREMLEI Sámuel: *Magyar protestáns egyháztörténelmi monographiák.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1880)
14. ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve. 1. kötet: A reformatiótól a bécsi békéig (1523-1608).* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1880)
15. KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1881)
16. BAUR, Ferdinand Christian: *A középkori keresztyén egyház.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1882)
17. HAAN Lajos: *A magyarországi ágostai hitvallású evngelikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal.* (Magyarországi Protestáns Egyház: Budapest, 1882)

Felhasznált irodalom

1. [A magyarországi protestáns egyház választmánya]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 17. sz. (1890) p. 547.
2. [A Magyarországi Protestáns Egyház]. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 25. sz. (1890) pp. 805-806.
3. A magyarországi protestáns egyház közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 15. évf. 40. sz. (1872) pp. 1265-1268.
4. BUCSAY Mihály: *A Protestáns Egyház kora (1870-1896). A Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának története 1855-2005.* (Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar: Budapest, 2005) pp. 50-92.
5. DOUGLASS Klaus: *Die neue Reformation. 96 Thesen zur Zukunft der Kirche.* (Kreuz-Verlag: Stuttgart, 2001)
6. KOSELLECK, Reinhart: *Fogalomtörténet és társadalomtörténet. Elmuljt jövő : a történelmi idők szemantikája.* (Atlantisz: Budapest, 2003) pp. 121-145.

7. KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság: A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával.* (Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan: Budapest, 2010)
8. KOVÁCS Ábrahám: *A liberális teológia és a vallástudomány: Kovács Ödön vallásbölcseleti kézikönyve. Tanulmányok a magyar vallástudomány történetéről.* (Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan: Budapest, 2010). pp. 106-130.
9. KOVÁCS Albert szerk.: *A magyarországi protestáns egyház évkönyve.* (Petrik Géza: Pest, 1871)
10. KOVÁCS Albert szerk.: *A magyarországi protestáns egyház évkönyve.* (Pest, 1872)
11. KOVÁCS Albert szerk.: *A magyarországi protestáns egyház évkönyve.* (Budapest, 1874)
12. KOVÁCS Albert: *A protestantizmus és a véleményszabadság. Egyházi Reform.* 3. évf. sz. (1873) pp. 99.
13. KOVÁCS Albert: *Alakítsunk egyházi reformegyletet!* (Pest, 1870)
14. KOVÁCS Albert: *Meghívó a "magyarországi protestáns egyház" választmányi gyűlésére. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 15. sz. (1890) pp. 475.
15. LAUKÓ Károly szerk.: *A magyarországi protestáns egyház évkönyve.* (Kecskemét, 1876)
16. Meghívó a "Magyarországi protestáns egyház" közgyűlésére. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 33. évf. 18. sz. (1890) pp. 580.
17. PRUZSINSZKY Pál: *A múltól a jelennek. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.* 61. évf. 37-39. sz. (1918) pp. 289-290. 297-299.
18. SKINNER Quentin: *Jelentés és megértés az eszméletörténetben. A koramodern politikai eszméletörténet Cambridge-i látkepe.* (Tanulmány Kiadó: Pécs, 1997) pp. 7-53.
19. SZATMÁRI Judit: *Szász Károly pesti lelkész, a "költő-püspök". Reformátusok Budapesten.* (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) pp. 503-510.
20. WAKTOR Andrea: *A Ballagi család három nemzedéke. Reformátusok Budapesten.* (Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék: Budapest, 2006) pp. 709-719.